

UNIVERSITEIT
AMSTERDAM

VU Research Portal

Traditie en verleden. Kritische reflecties over het gebruik van verwijzingen naar vroeger

Frijhoff, W.T.M.

published in

Jaarboek voor liturgie-onderzoek
1991

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1991). Traditie en verleden. Kritische reflecties over het gebruik van verwijzingen naar vroeger. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, 7, 125-136.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Traditie en verleden. Kritische reflecties over het gebruik van verwijzingen naar vroeger

Willem Frijhoff

In zijn bijdrage "Het verleden in het spel? Volksreligieuze rituelen tussen cultus en cultuur" daagt Paul Post ons uit om de handschoen tegen hem op te nemen. Maar gemakkelijk maakt hij het zijn opponenten niet. Niet alleen bevat zijn tekst een schier uitputtend overzicht van wat recentelijk over het thema is geschreven, ook gaat bij voorbaat al op tal van tegenwerpingen in en beschrijft hij de alternatieven waar de opponent graag goede sier mee had willen maken. Meer dan een oppositie zal deze interventie dan ook een "reflectie naar aanleiding van" zijn. Natuurlijk liggen er in zijn tekst bepaalde opties verscholen, maar die betreffen toch vooral zijn benadering van de rituelen, minder die van het verleden, dat vooral in de vorm van trefwoorden, en weinig geconceptualiseerd naar voren wordt gebracht. Post vraagt om wetenschappelijk grensverkeer. Wie dan een beroep doet op een historicus, weet waar hij aan begint. Post geeft mij zelf het instrument in handen. Hij brengt in zijn tekst immers twee kernelementen naar voren: veranderend omgaan met rituelen, en veranderend omgaan met het verleden. Over laatstgenoemd kernelement wil ik hier verder denken, aangezien de verwijzing naar "het verleden" en het beroep op "traditie" een centraal aandachtspunt van zijn overwegingen vormen, maar ook belangrijke vragen oproepen.

Beginnen we met de term "verleden". Die term is namelijk zo'n typische passe-partout waar ieder van alles en nog wat onder kan verstaan. Zelfs het woordenboek maakt ons niet veel wijzer. Bij Van Dale vinden we bijvoorbeeld slechts dat verleden is: "1. de tijd die voorbij is; 2. dat wat in vroegere tijden geschied is of daartoe behoort". Voorbije tijd dus als subject en als object - en bij die tweede betekenis is de redacteur zo attent geweest een citaat te plaatsen van P.J. Meertens, de naamgever van het instituut waar deze studiedag wordt gehouden: "de onderzoekingen betreffende verleden, aard en samenstelling van ons volk". Daar komen we niet veel verder mee. Het gaat ons namelijk niet zozeer om de tijd, maar om het beroep op de tijd, om de wijze waarop met het tijdsbegrip wordt

omgegaan.¹ We moeten dan goed onderscheid maken tussen tenminste drie soorten verleden, tussen drie verschillende accepties van de term die aan evenzoveel wijzen van omgang met het verleden beantwoorden.

1. Op de eerste plaats het "verleden" in de strikte, letterlijke zin van het woord, namelijk dat verleden dat ook onherroepelijk voorbij is of althans als onherroepelijk voorbij wordt ervaren en waarvan de zin voor het heden niet meer wordt begrepen. In die betekenis verwijst de term naar diepte in de tijd. Dat geldt bijvoorbeeld voor het huidige gebruik van het begrip "middeleeuwen" bij het brede publiek, academici buiten de sector van de geesteswetenschappen inclusief: voor hen verwijst "middeleeuwen" naar dat wat onherroepelijk voorbij is. De grenzen van zulke "middeleeuwen" zijn dan ook uitermate rekbaar. Sommigen denken - strikt genomen niet onlogisch - dat ze bij de Franse Revolutie ophielden. Dat begrip van het "verleden" heeft weinig of niets te maken met chronologisch bewustzijn, dus inzicht in de tijdbalk, maar alles met de evocatie van een totaal andere wereld die in geen enkel opzicht de onze meer is, "the world we have lost" - om de titel van een befaamd boek van Peter Laslett te citeren. Het is als het ware een metoniem voor anders-zijn, alteriteit.

2. Op de tweede plaats wordt de term "verleden" in een meer metaforische betekenis gebruikt. Onder "verleden" wordt dan al datgene verstaan wat in de tijd geordend voorafgaat aan het ogenblik waarop wij zelf leven. In die acceptie is "verleden" in zekere zin een metafoor voor het geheel van de ervaringen die onze voorgangers en wijzelf gecumuleerd hebben en tot een min of meer leefbare, werkbare, bruikbare reisbagage hebben omgewerkt. Dat verleden verwijst niet naar de onherroepelijkheid van tijdsdiepte, maar veeleer naar de oproepbaarheid van een collectieve ervaringswereld, de glijdende schaal van de tijdsduur: het is het verleden van de "traditie", maar ook van de anamnese, van de liturgie, van allerlei vormen van historiserend ceremonieel.

---

¹ Van David S. Landes en Steven Toulmin tot Fernand Braudel is er veel over meting en ordening van de tijd geschreven, maar veel minder over tijdservaring en tijdsbegrip. Ik noem slechts drie recentere titels, die om verschillende redenen de reflectie kunnen stimuleren: de algemene studie van Krzysztof Pomian, *L'ordre du temps*, Parijs, 1984; de studie over tijdservaring in Provence door Thomas K. Schippers, *Temps vécu, temps perçus*, Parijs, 1987; en een kortere studie over enkele Oostnederlandse plaatsen van Gerrit Wildenbeest, "Met de tijd meegaan. Over tijd en tijdsritmen ten plattelande", *Sociologisch Tijdschrift* 14 (1988) 561-590, in verkorte versie herdrukt in: Don Kalb en Sytze Kingma (red.), *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in de 19de en 20ste eeuw*, Amsterdam/Atlanta, 1991, 67-83.

3. Tenslotte wordt het "verleden" vaak gebruikt als een attenderend begrip. Het verwijst dan naar al datgene wat niet meer tot de strikte actualiteit wordt geacht te behoren, of wat geen volledige relevantie voor onze huidige levenspraktijk meer heet te bezitten, maar wat (nog) wel als zinvol wordt ervaren; in die zin vormt het verleden vooral een antoniem van het heden en is het beroep op het verleden op de eerste plaats een antifrase die de actualiteit van het heden aangeeft: het is een manier om door afbakening van wat niet meer geldig is, te beklemtonen wat juist wel relevantie voor het heden bezit. Verleden verwijst in deze acceptie niet naar tijdsdiepte, en al evenmin naar tijdsduur, maar naar actualiteit, naar het heden.

Als wij inzicht willen krijgen in wat thans met het beroep op het verleden wordt bedoeld, doen wij er goed aan deze drie (en misschien nog andere) vormen van gebruik van het verleden zo nauwkeurig mogelijk uit elkaar te houden. Wellicht kan een voorbeeld uit mijn eigen historische praktijk, dat met herdenking van "het verleden" te maken heeft, laten zien hoe zulke begripsbetekenissen door elkaar kunnen lopen en wat het belang ervan is ze te onderscheiden. Er bestaat in Nederland een comité dat zich bezighoudt met de herdenking van Revolutietijd van het eind van de achttiende eeuw, iets uit het verleden dus. Dat comité heeft al een aantal herdenkingsevenementen en zelfs enige feestelijkheden georganiseerd naar aanleiding van de patriottentijd (de jaren 1780) en de Franse Revolutie van 1789; wanneer de Bataafse Omwenteling van 1794/95 tweehonderd jaar achter de rug is, zal het er nog meer organiseren. De historisch gevormde wetenschappers die dat comité bemensen proberen de Revolutietijd zodanig te herdenken dat de periode weer een plaats krijgt op de glijdende tijdschaal van de geschiedenis van ons land en dat zij voorzover mogelijk het bestaan zelf, de bestaansgronden en de bestaanswijzen van onze nationale gemeenschap verheldert.

Zo wijst het comité op de fase van centralisering die de Revolutie heeft ingeluid en die de basis is geworden voor ons bestaan als eenheidsnatie. Het comité brengt verder naar voren dat de Revolutie een aantal waarden heeft verwoord die de grondslag van ons nationaal bestaan vormen: de rechten van de mens, de scheiding van kerk en staat, gelijkheid van allen voor de wet, afwijzing van discriminatie - kortom de beginselen die in de nieuwe grondwet van 1983 in de allereerste artikelen zijn komen te staan als de fundamenten van de rechtsstaat. Tenslotte wil het comité laten zien wat de feitelijke bestaanswijze van onze nationale gemeenschap aan de inspanningen van de staatsburgers uit die periode te danken (of te wijten) heeft: bijvoorbeeld de opkomst van een politieke cultuur die op termijn het partijstelsel met zijn beginselprogramma's

mogelijk heeft gemaakt, politieke vertegenwoordiging, democratische regels van besluitvorming op allerlei niveaus, het beginsel van verantwoordelijkheid van de staat voor een aantal taken die voorheen op private basis werden verricht of door corporaties als de kerken werden vervuld, met name de zorg voor het onderwijs, de minvermogenden, de gezondheid - de eerste stapjes van de verzorgingsstaat. De opvatting die het comité van het verleden heeft sluit dus aan bij de tweede acceptie van het woord, zoals ik die zojuist heb uitgelegd. Het verleden bevindt zich op de schaal van de tijdsduur en bevat elementen van een traditie die tot in onze huidige tijd een bepaalde relevantie heeft, omdat ze ons bestaansbegrip kan verhelderen.

Om die boodschap over te brengen is soms echter een heel ander gebruik van het begrip verleden noodzakelijk. Zo gauw we buiten het wereldje van de vakgenoten treden, worden we gedwongen tot een didactische strategie die een compromis sluit met een (in de ogen van vakhistorici) oneigenlijk gebruik van "verleden" om een proces van reflectie op gang te brengen dat, hopen we, bij deze of gene de vonk van een verantwoord tijdsbesef doet overslaan. Zo hebben wij bij de hoofddirectie van de PTT een verzoek gedeponneerd om bij de herdenking van 1794/95 en de daarop volgende jaren een of meer postzegels uit te geven. Feestelijke verandering in de meest gereificeerde zin van het woord! Dat streven komt niet voort uit een filatelistische hobby (al is daar op zichzelf niets op tegen), maar staat binnen een weloverwogen poging tot didactiek.

Zulke postzegels zijn echter alleen te krijgen als het verleden in de derde acceptie van het woord wordt gepresenteerd, namelijk als een attenderend element voor het heden. Een postzegel in 1995 is haalbaar mits het om een herdenking van de verklaring van de rechten van de mens (31 januari 1795) gaat. Niet de inpassing van die verklaring in het Revolutietijdperk is dan van belang, maar de verwijzing naar de actualiteit van de waarden die in die verklaring opgesomd staan, hoe, door wie en wanneer zij dan ook moge zijn uitgegeven. Begrip voor de precieze plaats van de Bataafse Omwenteling op de tijdschaal geeft zo'n postzegel niet. Daarvoor heeft dat evenement te weinig tijdsdiepte en staat het niet duidelijk genoeg binnen een tijdsduur. Daarom zouden we graag een reeks van tenminste twee, liefst drie postzegels uitgegeven zien, omdat de cumulatie van elementen uit eenzelfde tijdsbestek als het ware de tijd samenbalt en er een zinvol moment uit de geschiedenis van maakt, met een minimum aan duur: het moment wordt een periode. Andere geschikte motieven zijn dan de opening, op 1 maart 1796, van de eerste Nationale Vergadering, de oudste met algemeen kiesrecht gekozen voorgangster van de huidige Staten-Generaal, dus het eerste democratische bestuurslichaam

in onze zin van het woord "democratie". Of de invoering van de eerste staatsregeling in 1798, onze oudste grondwet. En niet te vergeten de stichting van de PTT als staatsbedrijf voor de hele natie in 1799, voor het bedrijf zelf natuurlijk het meest sprekende element om zich de tijdschaal voor ogen te halen en de andere keuzemomenten daarop te kunnen plaatsen.

Elk van die herdenkingsmomenten heeft op zichzelf slechts een attenderende waarde. Rechten van de mens, democratie, grondwet zijn begrippen die strikt genomen weliswaar niet tijdloos zijn maar in de dagelijkse beleving van de Nederlanders geen of nauwelijks enige historische diepte hebben. Elders ligt dat wel eens anders, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten van Amerika. Maar daar wordt de historische diepte er bewust ingebouwd door de constante verwijzing naar het grondvestend, dus identiteit scheppend karakter van die waarden. De Nederlanders ontlenen hun historische identiteit echter niet aan hun grondwet, de democratie of de mensenrechten. Die waarden zijn in ons land afgeleid van een dieper identiteitsbeginsel, dat als de historisch verworven omgangspraktijk van een gedifferentieerde samenleving kan worden gedefinieerd.

Zulke waarden krijgen geen historische diepte wanneer wij de losse ogenblikken van hun ontstaan herdenken, doch pas door hun aaneenschakeling in de tijd. Eerst dan wordt een reeks geconstrueerd die een narratieve meerwaarde heeft boven de losse, geïsoleerde, letterlijk zinloze momenten. Er blijkt dan iets gebeurd te zijn dat als het ware een sneeuwbaleffect heeft veroorzaakt en een eerste herkenbare vorm heeft gegeven aan onze natie. Die nog prille "staatsnatie" heeft deze waarden in haar praktijk van alledag verder ontwikkeld, gebruikt, en er fundamenten uit gemaakt van de "cultuurnatie" die over die staatsnatie is heengelegd.² Het comité maakt zich overigens geen illusies over de receptie van zo'n eventuele reeks postzegels. Ook al zou iedere gebruiker, dus potentieel alle Nederlanders met lees- en schrijfcapaciteit, naar het beeld kijken, dan nog is het verre van zeker dat meer dan een kleine fractie van de gebruikers verder zal komen dan het attenderend moment. En van diegenen die daar wel toe in staat blijken, die dus door anamnese van hun geschiedenisles de tijdschaal als in een flits voor ogen krijgen, zal slechts weer een kleine fractie die herinnering actief in haar tijdsbeleving verwerken en die historische momenten dus als data die ook nu nog een herinnering waard zijn, als zinvolle elementen van het collectief geheugen

---

2

Zie voor die begrippen o.a. J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1990.

waarnemen. Maar als dat minimum is bereikt, is al een hoeksteen gelegd waarop verder kan worden gebouwd. Kan de historicus wel iets anders dan proberen optimale voorwaarden voor de receptie van tijdsduur te scheppen? Die receptie zelf is een taak en een zaak van zijn gehoor of zijn publiek: een zaak van viering, van feest.

Behalve die reeks postzegels zou het comité ook nog een serie andere manifestaties willen organiseren. Daarbij is het al herhaaldelijk gestoten (en zal het ongetwijfeld nog heel vaak stuiten) op een perceptie van het verleden die veeleer in de lijn van de eerste betekenis van de term ligt: het verleden als iets radicaal anders, dat de moeite van het tonen waard is omdat het verleden is, voorbij, emotioneel geneutraliseerd. Dat geldt voor nogal wat historische tentoonstellingen waarin de tijdschaal wordt weggedrukt ten gunste van het object. We worden er geconfronteerd met soms fraaie, vaak sprekende objecten die uiteindelijk echter toch niets meer blijken te zeggen dan dat ze uit een andere tijd komen. Die verleden tijd heeft ontegenzeggelijk boeiende, authentieke motivaties en emoties gekend, maar die zijn de onze niet meer. Evenmin als het object nog in onze perceptie van een leefbare wereld past. Historici zijn nogal eens aan het vechten met de museumwereld om de tijdschaal intact te houden en uitdrukkelijker bij de presentatie in te brengen. Niet dat musea geen diepte in de tijd zouden aanbrengen, maar die diepte kan bij gebrek aan een peillood veelal niet worden gesondeerd. Wil de kijker van nu iets van de tijdschaal kunnen proeven, dan moet hem zo'n peillood in de hand worden gelegd. Hij moet lijnen naar zijn eigen perceptie van waarden kunnen leggen op een tijdschaal die tot het heden doorloopt. Als wij het over de musealisering van onze cultuur hebben, spreken we over een gebruik van het verleden in die eerste, passeïstische, haast nostalgische acceptie. We zouden moeten proberen zo'n musealisering langs didactische weg om te smeden tot een vorm van historisering waarbij het verleden in de tweede betekenis van het gebruik centraal komt te staan.

Wie enigermate vertrouwd is met het geschiedenisonderwijs op school en zelfs aan de universiteit zal deze problematiek herkennen. Het volstaat niet om nauwkeurig aan te geven wat er allemaal tussen de negende en de veertiende eeuw is veranderd om historisch besef aan te kweken. Dat veranderingsproces blijft abstracte kennis, omdat het, uitzonderingen daargelaten, niet aan een continuïteit van waarden appelleert en vooral niet aan een continuïteit van door de leerling als zinvol ervaren waarden. Overigens reiken de leerlingen vaak zelf de zingevingsmomenten aan (wellicht zoals gelovigen zelf al doende aangeven welke volksreligieuze rituelen voor duiding geschikt zijn). Hoeveel jongeren worden bijvoorbeeld niet begeesterd door een schijnbaar verre

zaak als de Amerikaanse Burgeroorlog? Ook al weten ze de lijnen nog niet te trekken, ze voelen dat daar aanknopingspunten liggen voor relevant inzicht in het ontwikkelingsproces van waarden, dus in tijdsduur.

De leraar die het verleden voor hen doet spreken en tot leven brengt, begaat in de ogen van de vakhistoricus vaak de onvergeeflijke blunder van het anachronisme, dus van een grotere, krachtiger identificatie tussen het verleden en het heden dan historisch (dat wil zeggen vaktechnisch) verantwoord is. Hij of zij slaagt er echter wel in een vonk bij de leerling te doen overspringen, hem of haar niet alleen besef te geven van tijdsdiepte, maar ook van tijdsduur, dus van mogelijke relevantie van de motivaties en emoties uit het verleden voor die van het heden. Zijn historisch register, dat van de emotionele identificatie, is gewoonlijk een ander dan dat van de vakhistoricus. Hij spreekt een andere vormtaal.

Misschien mogen we zelfs wel stellen dat, hoe belangrijk de inhoud - de "waarheid" - van waarden en voorstellingen uit het verleden ook is, er geen adequate cultuuroverdracht plaats kan vinden zonder een aangepaste vormtaal, en dat de vaktechnici (de professionele historici, theologen, liturgisten...) gewoonlijk veel te intensief met de inhoud bezig zijn om voldoende open te staan voor het geheim van die vormtaal. Een van de meest veelbelovende wijzen om de tijdschaal in de persoonlijke beleving te integreren, ligt, geloof ik, dan ook in de esthetiek, die vormtaal bij uitstek is.³ Esthetiek van het beeld, het woord of de handeling - dus kunst, literatuur of drama. Daarin wordt een milde vorm van trance bewerkstelligd door de (uiteraard vooral impliciete) herkenning van een schoonheidscanon die zijn relevantie voor ons emotioneel genot niet heeft verloren. En wellicht kan in normale gevallen alleen die vervoering over de vorm ons helpen het faseverschil tussen de waarden van vroeger en nu te overbruggen. Het Nederlandse herdenkingscomité van de Revolutietijd droomt er dan ook van in 1796 de eerste, veelbewogen zitting van de Nationale Vergadering in de dan gerestaureerde oorspronkelijke ruimte - de voormalige balzaal, thans vergaderzaal van de Tweede Kamer - te laten naspelen, de befaamde rede van voorzitter Pieter Paulus te doen declameren, de rechten van de mens en de burger te doen uitroepen, strijdmuziek uit die jaren van verwachting te doen uitvoeren. Pathetiek? Zeker, maar in dienst van een welbegrepen

---

³ Ik moet hier bekennen dat ik een vurig aanhanger ben van de benaderingswijze van een cultuurhistoricus als Jean Starobinski, overigens geen gemakkelijk auteur. Zie in Nederlandse vertaling, en met betrekking tot deze problematiek, zijn *Zinnebeelden van de rede. Cultuurgeschiedenis van Europa rondom de Franse revolutie*, Amsterdam, 1991.

pedagogiek van waarden en van tijdsbesef.

De kunst van geschiedschrijving is, denk ik, eigenlijk niets anders dan *anamnese*: met literaire, artistieke of dramatische middelen de illusie weten te wekken dat wat door de historicus wordt opgeroepen, in "werkelijkheid" door de lezer, luisteraar of kijker in zijn of haar persoonlijke herinnering wordt teruggeroepen. Met andere woorden, bewerkstelligen dat het tot herkenning als een persoonlijk bezit komt van dat wat aan de persoonlijke herinnering en aan het collectief geheugen was ontglipt of dreigde te ontglippen. Wat is daarbij illusie of werkelijkheid? De historicus weet dat hij niet meer dan een beeld schept, dat slechts in zeer beperkte zin "werkelijker" kan zijn dan de beelden van anderen. Was de Revolutie een door de vrijmetselaars georganiseerd complot tegen de christenheid en haar fundamentele waarden, zoals ooit werd gesteld? Een voorhoedegevecht van de elite van de onderdrukte proletariërs, zoals anderen wilden? Een symbolische afrekening met het Ancien Régime? Of een rituele vorm van opvoeding van de nieuwe staatsburger, zoals nu veelal wordt beweerd? Al die beelden schuiven over elkaar heen. De "waarheid" ervan heeft naar mijn gevoel veel minder te maken met reconstructie van de geschiedenis dan met de waarheidservaring van de mens die dat verleden nu als een zinvol verleden weet te bevatten. Zo vaak feestviering zich met het verleden kruist, zouden we ons daar rekenschap van moeten geven en er de praktische consequenties uit trekken.

U begrijpt uit het voorgaande dat, hoe boeiend ik de analyses, ja de ontmaskering van "invented traditions" door antropologen, sociologen en historici ook vind, ik met die "invented traditions" op zichzelf niet zoveel moeite heb. Het is een vorm van gebruik van de tijdschaal die weliswaar niet op "feiten" steunt, maar wel een tijdschaal gebruikt en dus mogelijkheden biedt tot hergebruik, herinterpretatie in een zin die meer met de historische "gegevens" in overeenstemming is. Maar wat zijn "feiten" en "gegevens"? Ik zal u hier niet te vermoeien met een dorre uiteenzetting van geschiedtheoretische aard. Ik zou door de technici onder de vakhistorici ook al gauw van historisme, positivisme of misschien wel postmodernisme worden beschuldigd. Wel lijkt het me belangrijk te beseffen dat de uitvinding van traditie niet alleen negatief maar ook positief kan worden gewaardeerd. Ongetwijfeld wordt het verleden bij het uitvindingsproces van zo'n traditie vaak als compensatie, als legitimatie voor actueel gedrag of voor actuele waarden gebruikt (dus in de derde acceptie van het "verleden"), maar tegelijk maakt beroep op traditie vorming van identiteit mogelijk. In tweede instantie kunnen we er dan op inspelen om het gevoel voor tijdsduur, dus de *anamnese*, te activeren.

Waarbij we wel moeten beseffen dat het slechts zelden de organisatoren, toezichthouders of "opinieleiders" zijn die uiteindelijk bepalen hoe een feest beleefd wordt, doch dat de feestvierenden dat zelf doen. Organisatoren reiken waarden aan, maar de beleavingswereld waarin die worden opgenomen en verwerkt is die van anderen.

Bij het werk aan een studie die ik ruim twintig jaar geleden van de bedevaart naar de Heilige Stede van Hasselt in Overijssel heb gemaakt, heb ik iets van dit alles ervaren.⁴ Een identiek verhaal zou overigens te vertellen zijn voor een andere bedevaart die ik toen bestudeerde, die van Onze Lieve Vrouw van Renkum. De middeleeuwse sacramentsverering in (en rond?) de kapel op de Heilige Stede van Hasselt was bij de Reformatie tenonder gegaan, ware het niet dat de Duitse trekarbeiders die te Hasselt scheep gingen naar Holland ruim drie eeuwen lang kort voor de oversteek door een kniebuiging op de voormalige gewijde grond een devotioneel ritueel hebben voltrokken dat in het collectief geheugen van de groep de herinnering aan "vroeger" bewaarde. Toen de verering aan het eind van de negentiende eeuw door een strijd bare pastoor werd gereactiveerd, juist met behulp van een groep te Hasselt gevestigde katholieke veenarbeiders afkomstig uit die voormalige trekarbeiders-families, stapelde de geestelijkheid uit de regio de ene "invented tradition" op de andere. Onder het vrome mom van herleving van de middeleeuwen werd Antonius opgehemeld, de Heilig Hartdevotie centraal gesteld, een lijdensprocessie geësceneerd, een historische legende uitgevonden. Wat uiteindelijk voor de plaatselijke gemeenschap, en zelfs voor heel de regionale katholieke gemeenschap, van belang bleek, was niet zozeer die herkenning van de middeleeuwen, als wel het aangrijpingspunt dat die herkenning bood om de gemeenschap een nieuwe identiteit te geven, met een besef van groepswaarden en een groepszending, een groepstaak in de omringende globale samenleving. Toen die identiteit eenmaal was voltooid, stierf de bedevaart af.

Onderzoek naar motivaties van de bedevaartgangers van Hasselt zou ongetwijfeld, zoals Paul Post in zijn bijdrage suggereert, een hoog percentage "traditie"-motieven te zien hebben gegeven. De bedevaart werd

4

Op verzoek van enkele pastorale werkers heb ik daar toen beknopt verslag van gedaan in een bijdrage getiteld "Valeurs et valorisations. Réflexions à propos d'un pèlerinage", *Spiritus. Expérience et recherche missionnaires* 15, nr 55 (1974), 75-89. Zie voor een meer historiserende benadering mijn bijdrage "De Heilige Stede van Hasselt (Ov.). Gestalte, waarden en functies van een herleefde bedevaart in een diaspora-parochie", *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 7 (1977) 14-54, en *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 20 (1978) 31-71.

immers heel nadrukkelijk gepresenteerd als een herleving van wat vanouds (in "de middeleeuwen") een gangbare praktijk was geweest, en de op de kale grond van de geprofaneerde Heilige Stede neerknielende hannekemaaiers vormden een vast, ontroerend element van het bedevaartsverhaal. Als lijfelijke verwanten en rechtstreekse voorgangers van gelovigen uit de parochiegemeenschap werden die ruwe, maar vrome bonken "herkend" als de mannen die de diepte van de verre middeleeuwen op de emotionele tijdschaal van de continuïteit met het heden plaatsten. Het gaat er hier echter niet om of het traditie-motief al dan niet aanwezig was, maar hoe het werd gebruikt.

Ik meen te mogen concluderen dat het in dit geval op een strijdbare, gemeenschapsvormende wijze werd gebruikt - instrumenteel dus, niet nostalgisch. Het traditie-motief maakte een groepsidentificatie mogelijk, niet met het verleden, maar via waarden uit het verleden met een groepstaak in het heden. Het cruciale punt is dat er een discrepantie bestond tussen de aangereikte waarden en de valorisatie van die waarden. De waarden die de geestelijkheid op de bedevaartplaats aanreikte waren contemporaine waarden, stokpaardjes van de eind-negentiende-eeuwse kerk en als zodanig veelal onbruikbaar voor die specifieke groep die met haar verleden nog niet klaar was. De groep had de omweg van het verleden nodig om het heden terug te vinden. Van de waarden die door de geestelijkheid met soms heel andere bedoelingen werden geformuleerd (ontwikkeling van het ultramontanisme, de arbeidersbeweging, de spiritualiteit) valoriseerde zij slechts die welke bij dat proces van identiteitsvorming naar haar perceptie instrumenteel waren.

Natuurlijk heeft in dit geval de emancipatie-context een belangrijke rol gespeeld. Maar dat doet hier niet echt ter zake. Een specifieke context is er in alle geval, ook nu en in de toekomst. Het is de kunst die uit het schier onontwarbare kluwen van de draden die een gebeuren (een gedragspatroon, een ritueel, een feest) met allerlei aspecten van de actualiteit verbindt, los te peuteren. Voor het verleden is dat gewoonlijk iets gemakkelijker dan voor het heden, maar wie enige greep wil krijgen op de huidige wijze van omgaan met het verleden kan ook nu niet om zo'n analyse van de specifieke context heen. Ik heb de indruk dat een van de elementen die deze operatie thans misschien moeilijker maakt dan voorheen, met de schaalvergroting van de identificatiekaders te maken heeft. Reeds bij de bedevaart van Hasselt, in de eerste helft van de twintigste eeuw, viel dat schaalvergrotingsproces van de referentiekaders te bespeuren: geleidelijk verschoof de identiteitservaring van de parochie naar de regio, en in een enkel geval, onder impuls van de geestelijkheid (Ariëns en anderen kwamen er graag preken), naar het bisdom of zelfs het hele land.

Ik denk dat er nu nog minder reden is het belang van dat schaalvergrotingsproces te onderschatten. We mogen ons afvragen of, zeker in Nederland, het gevoel van inkadering in de ruimte, ruimtelijk toebehoren, niet aan het verschuiven is. De mensen bekennen zich tot een bepaalde plaats, maar bedoelen een regio, zoniet een provincie of een heel land. Ze behoren nog steeds tot een specifieke lokale gemeenschap, maar gebruiken communicatiemedia die bijna per definitie de plaatselijke gemeenschap overschrijden. Ook en misschien wel vooral wanneer ze van elders komen doen ze hun best de identificatie met hun nieuwe woonplaats zo sterk mogelijk te maken, maar ze ontleen hun waarden en hun expliciete referenties vaak aan heel andere plaatsen of ruimten dan die waarover ze zeggen te spreken. En ze vullen de plaatselijk uitgevoerde rituelen in met als authentiek "lokaal" beschouwde elementen en motieven die in werkelijkheid aan andere contexten zijn ontleend. Het microniveau moge het formele, geproclameerde identificatieniveau zijn, het meso- of macroniveau is dat wat niet zelden feitelijk bij de analyse naar voren komt. De vraag is dan ook of we bij de analyse van de waarden van een lokaal feest wel kunnen volstaan met wat de mensen zelf zeggen dat ze bedoelen en of we niet steeds een ietwat complexe operatie moeten uitvoeren om in te schatten wat binnen de naar voren gebrachte motieven en waarden "eigen" of ontleend is, wat onverwerkt of verwerkt, wat als supralokaal verhaal- en motiefgoed mag worden beschouwd en wat als lokaal.

Op het traditie-element toegepast betekent dit dat we er naar mijn gevoel een open oog voor moeten hebben dat "tradities" naar meervoudige identiteiten en complexe netwerken van solidariteiten of loyaliteiten kunnen verwijzen: lokaal, interlokaal, regionaal, nationaal, maar ook functioneel, symbolisch, enz. Dat ze dus op lokaal niveau heel wel een "invented tradition" met een uiterst geringe tijdsdiepte kunnen zijn maar op een heel ander identificatieniveau een veel grotere tijdsduur kunnen beslaan, of omgekeerd. De lokale gemeenschappen van de Nederlandse samenleving zijn in veel gevallen ook zozeer van allerlei migratiestromen doortrokken, dat het de vraag is of "invented tradition" voor haar niet de enige, althans de bij uitstek operationele manier is om groepsgewijs een herkenbaar verleden te reconstrueren, dus een leefbare collectieve identiteit waarin niemand zich tekort gedaan voelt. Aan ons dan te zien hoe wij dat op onze beurt herkennen.

Dat is de vraag die ik graag zou willen voorleggen: maakt de transformatie van onze samenleving het gewoonweg niet noodzakelijk dat de lijnen naar het verleden als een "invented tradition" gestalte krijgen? Vrijwel geen enkele groep in onze samenleving, geen enkele lokale gemeenschap, kan

immers nog zozeer op zichzelf leven dat zij permanent, zonder breuk op de schaal van de tijdsduur, een eigen herkenbare traditie kan handhaven die een specifieke identiteit verleent. Het probleem is hoe wij op analytisch en reflexief niveau met zulke "invented traditions" mogen, moeten en kunnen omgaan. Ik geloof daartoe in het bovenstaande al enige aanzetten te hebben gegeven. Als vanzelf rijst dan de tweede vraag, namelijk in hoeverre traditie ook in het verleden steeds een vorm van "invented tradition" is geweest. Het antwoord op die vraag kan, denk ik, niet anders dan bevestigend zijn, zo gauw we nadenken over de rol van "traditie" (als geïnstitutionaliseerd keuzepatroon van waarden) in welke samenleving ook, vroeger zo goed als thans en in de toekomst - maar voor zo'n reflectie is het hier niet de juiste plaats.

Nog een derde vraag wordt door deze overwegingen bijna onweerstaanbaar opgeroepen, namelijk of de musealisering en in het beste geval de historisering van de cultuur niet mede mogelijk wordt gemaakt door de culturalisering van de geschiedenis. Of liever gezegd, van onze blik op de geschiedenis, van ons omgaan met het verleden. Twee symmetrische bewegingen, met andere woorden. Is het niet zo dat wij - niet alleen de historici maar heel de samenleving - veel gevoeliger zijn geworden voor de contingente vormen en voor de specifieke, aan tijd en ruimte gebonden gestalten die de samenlevingen in het verleden hebben kunnen aannemen, voor de culturele achtergrond van de keuzen die in het verleden voor bepaalde waarden, normen of praktijken zijn gemaakt? En natuurlijk ook voor de (cultuurgebonden) relativiteit van onze eigen geschiedbeelden? Kan dat bewustzijn ons verder helpen bij onze reflectie over de historisering van de cultuur, of gaat het hier slechts om een tautologie? Ook die vraag leg ik graag voor. Uiteraard omdat ik zelf denk dat ze ertoe doet.

Personalia

Willem Frijhoff (*1942) is hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, waar hij cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis doceert.

Adres: Erasmus Universiteit, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Privé: Jan van Ghestellaan 25, 3054 CE Rotterdam.